

СЕЋАЊЕ НА БОРБЕ СТУДЕНАТА БЕОГРАДСКОГ УНИВЕРЗИТЕТА 1932 — 1934 ГОДИНЕ

Дошао сам на студије у Београд 1928 године и уписао се на Правни факултет. То је било у предвечерје завођења Шестојануарске диктатуре. Прилике у Београду и на Универзитету биле су веома мучне. Оне су биле нарочито тешке за студенте који су долазили из унутрашњости. Они су се осећали као у туђој кући, као странци у својој сопственој земљи. Истргнути из једне релативно патријархалне средине, из градића у којима је свако свакога познавао (а тада су такви били скоро сви градови на територији Србије, осим наравно Београда) и бачени у један велики непознати град пун људи који су му страни, не налазећи друга и пријатеља на које би се могли ослонити, — морали су се осећати као туђини.

Велики град на сваком кораку показује све своје негативне стране. Сам Београд их је имао и на претек. У њему је и сувише одисало духом скоројевића, безобзирних лакташа и грамзиваца. На „придошлице“ је иза свакога угла вребала по некаква непријатност.

Таквој ситуацији доприносиле су и опште политичке прилике у земљи, које су нарочито поразне биле у самоме Београду. Политиканство је било основно обележје политичког живота. Празна прегоњења око власти између тадашњих политичких партија које су биле дозвољене, а код којих човек никако није могао да уочи у чему се разликују, — биле су очигледне за свакога онога који се поштено трудио да ма шта схвати у ондашњем политичком трулежу.

Таква ситуација се несумњиво одразила и на Универзитету. И на њему су „жариле и палиле“ групе студената које су биле експоненти тадашњих ко-

румпираних политичких партија. То се најбоље показало током избора за тадашње репрезентативно студентско удружење „Побратимство“, који су одржани почетком школске 1928/29 године. Главна политичка борба водила се између група студената експонената тадашње радикалне и демократске странке. Демократска странка је држала београдску општину док је радикална имала владу. Основна средства „политичке пропаганде“ за време избора на Универзитету, била су најобичнија трговина и вашарска обећања студентима. Не једном сиромашном студенту се догодило да буде запослен у време изборне пропаганде; да би сутрадан после избора био отпуштен са посла. Тада његов глас није више био потребан.

На Универзитету је иступила и марксистичка група. Она је, међутим, имала сасвим слабог утицаја. Радећи под условима тешког полициског терора, а уз то нагрижена фракционашким борбама — утицај десничарских елемената у њој био је осетан — она није могла пружити довољно помоћи млађим студентима, који су, разочарани општим приликама и у земљи и на Универзитету, сами недовољно политички зрели, — тражили ма какав излаз из тешке ситуације.¹

У то време долази и до отворене Шестојануарске диктатуре, која је проглашена под паролом краља Александра: „Краљ хоће да општи непосредно са својим народом, без посредства политичких партија“. Укидање тадашњих политичких партија проведено Шестојануарском диктатуром, нико није зажалио. Те политичке партије нико није ни могао осећати као своје. За њима је за-

жалио само онај који је преко њих стицао положаје и имовину, међутим, никако није био привлачан метод за решење политичких проблема. Сама грандоманска изјава краља Александра у којој се са једне стране постављао он и његова воља, а са друге стране цео народ „његов“ то јест краљев, — није обећавала ништа добро. Поготову је ствар била јасна због саме чињенице да су се око диктатуре окупили најгори корупционашки елементи из бивших политичких партија који су сами сносили одговорност за тешке прилике у којима се нашла цела земља. Још увек недовољно свесни, студенти су се нашли збуњени. Политички живот на Универзитету је сасвим замро. Никакви избори нису били дозвољавани. Студентска удружења су се нашла у рукама корупционаша, који су на поједина упражњена места доводили себи сличне, а најчешће своје блиске сроднике. Тако су несметано и неконтролисано, трошили новац из студентских фондова са којима су располагали.

Диктатура је показала своје право лице и завођењем дивљачког терора над свим радничким организацијама и свим иоле прогресивним елементима. Хапшења, пребијања и убијања појединих чланова Комунистичке партије, која је и пре диктатуре била безобзирно прогоњена, достигла су свој врхунац завођењем Шестојануарске диктатуре. Те мере погодиле су и студенте — комунисте.

Такво стање на Универзитетима у Београду трајало је све до 1931 године. Углед студената био је сасвим опао. Они су се у јавном животу осећали углавном по кафанским и сличним испадима које су чинили. За оцену стања међу студентима најбоље показује историја једне екскурзије коју су студенти правници организовали ради упознавања Новог Сада. У Новом Саду је домаћин била Трговачко-индустриска комора док су студенти-правници из Београда били гости. По традицији у Новом Саду, био је организован одбор за дочек студената. Организована је посета разним индустријским предузећима. Између осталог организована је и посета једној

фабрици чоколаде и кекса. Ту је чекао и одбор за дочек. Поједине жене, чланице одбора, биле су ту како би служиле студенте приликом закуске која је требало да се одржи у самој фабрици. Студенти су, међутим, ушавши у фабрику, јурнули преко одбора за дочек, како би докопали и разбили сандуке са чоколадом и кексом. Газећи и преко одбора за дочек и преко послуге и једни преко других, студенти су гледали да што више слаткиша потрпају прво у своја уста, а потом у торбе и џепове. Призор је био јадан. Због таквог вандализма Комора из Новог Сада је сутрадан после догађаја послала тужбу на понашање студената. Онај ко је ту тужбу читао морао се стидети тога што је био студент иако није узео учешћа у том скандалу.

Тако негативна слика о студентима ипак је била само привидна. Дезорганизација уведена диктатуром, спречила је да се на светлости дана покаже и друго лице студената, односно да се покаже како београдске студенте не могу претстављати разни корупционаши, режиски експоненти, лакташи и уличне силеџије. Ватра је, међутим, тињала испод површине и није се дуго чекало на то да букне.

Вредело би да се осврне на још један догађај из тога доба. У Београду је на Универзитету једнога дана објављено да се у Загребу отвара некаква Југословенска академска читаоница (такозвана „ЈАЧ“). Позвани су студенти и из Београда да дођу и узму учешћа на тој манифестацији. Дат им је бесплатан превоз железницом и смештај и исхрана у Загребу. То је било, ако се не варам, 1929 године. Не знајући о чему се ради, велики број студената, ваљда читаве две хиљаде, пошао је у Загреб. Пријем у Загребу је био ванредно хладан. Осим службених лица, могло се срести врло мало студената. Из наивности, ја сам свратио да видим и ту читаоницу на чије смо отварање, тобож, позвани. Једва сам нашао зграду те „читаонице“. У целој згради, пак, видео сам само некакве хартијетине разбацане по поду. У једној соби је седео некакав униформисани полицајац!?! Мени је све то било

чудно. Није никако одговарало имену „академски“. Пред самом зградом видео сам чак и једну тучу. Једна група студената у пола гласа жучно се објашњавала. Неко је једног распалио песницом, тако да је овај пао под један војни аутомобил, поред кога је стајао (војска је била ставила на расположење своје камионе и аутомобиле за разне превозе). Намах су се на групу устремили неки људи са батинама, који су се врзмали око зграде „читаонице“. У њима сам одмах познао полициске агенте. Група студената је брзо умакла, док су полициски агенти извлачили испод аутомобила онога који је пао под аутомобил, који како сам сазнао био „јачевац“. Ствар је била јасна. Радило се о полициској приредби којом се хтело дати политичку подршку диктаторском режиму и његовом декретираном југословенству. Вративши се у Београд случајно сам у редакцији једног листа видео акт упућен од владиног „Прес-биро“-а којим се редакцији листа доставља чланак под насловом „Братимљење студената из Београда и Загреба на прослави Југословенске академске читаонице у Загребу“. У томе акту је стајао налог да се у првом наредном броју објави послати текст, као редакцијски чланак. Наглашено је да се текст битно никако не сме мењати. Ја сам осетио стид због тога што сам и сам насео и узео учешћа у сличној режимској акцији. Ја несумњиво нисам био једини који је црвенео због своје наивности. То је каснији ток догађаја несумњиво потврдио. Одлазак у Загреб био је последња манифестација на коју је диктаторски режим краља Александра навео београдске студенте. Како смо касније сазнали неки студенти који су своје име позајмили као фирму за тобожњу читаоницу названу „ЈАЧ“, морали су доцније бити похапшени као најобичнији малверзанти који су про неверили новац. Београдски студенти су се касније, заиста, у разним акцијама братимили са напредним загребачким студентима. То је само било без посредства диктаторског режима и, управо, у заједничким акцијама против њега.

Почетком школске 1931/32 године

наступа снажна прекретница у животу студената Универзитета у Београду. Диктаторски режим краља Александра дискредитовао се. Време такозваних „поклонствених депутација“ које су долазиле у Београд како би „изразиле верност“ краљу Александру у име „његовог драгог народа“, — било је прошло у неповрат. Више такве манифестације није могао организовати никакав полициски притисак. Било је потребно да се и у народу и ван граница Југославије — јер је диктатури било потребно да у иностранству добије зајмове, а зајмове није нико хтео да даје банкротираним диктаторским режимима — створи утисак о томе да је створена нова држава. Краљ Александар је написао и „дао свом драгом народу“ свој Октроисани устав. Расписани су избори. Гласање је било јавно јер, како су говорили и краљ и носиоци диктатуре, народ треба да покаже своју храброст и јавно каже шта мисли и жели. Почели су и избори на којима су говорили „посланички кандидати“. Све је то било маскарада, у коју нико није веровао. Ипак мало је ко имао храбрости да се јавно изрази. Полициски жбири су вребали иза сваког угла.

Тада се на политичкој позорници јављају студенти Универзитета у Београду. Они су дигли свој глас против диктатуре и диктаторских избора. Тај глас је био тако громовит да је одјекнуо широм земље. Несумњиво је било да су студенти изразили оно што огромна већина људи мисли и жели и то много изразитије него што су то показали полициски избори. Протести су у почетку били оштри. Они су буквално преко ноћи постали масовни. У њима је учествовала огромна већина студената.

Прва чарка са режимом и његовом полицијом, одиграла се у близини садашњег студентског дома „Иво Лола Рибар“. За време изборне пропаганде организован је режимски збор у једној од гостионица која се налазила у близини Студентског дома. Једна група студената из Студентског дома, дошла је на тај збор и почела да протестује за време иступања говорника, међу којима је било и неких министара тадашње владе.

Полиција је покушала да неколицину од тих студената ухапси. Остали учесници групе су их отели из руку полицијских агената па су се сви повукли у Студентски Дом. Како је у Дому било једно велико звоно, којим су студенти позивани на обеде, — то су избегли учесници групе путем звона алармирали цео Дом. Сазнавши о чему се ради, студенти из Дома су громогласним повицима са прозора Дома протестовали противу хапшења и режима уопште. Њихови протести и повици скандирани у хору орили су се са прозора Дома. Сутрадан су се демонстрације наставиле како у Дому тако и пред зградом Правног факултета (садашњи Природно-математички факултет). Полиција је ватрогасним шмрковима успела да растури студенте на улици, али су они са прозора Дома још увек бучно протестовали. То се продужило и на сам дан избора. Полиција је касније била принуђена да пусти на слободу све које је била похапсила. За моменат су демонстрације престале. Режим је гајио наду да је ствар ликвидирана. У томе се љуто преварио. Варница је била бачена у барут. Студенти су чекали само прву прилику да још оштрије и масовније протестују противу режима.

Београд је ових неколико дана доживео да види слику која је иначе била сасвим неуобичајена. Прозори и кров Студентског дома били су начичкани студентима који су у хору скандирали: „Доле диктатура!“ — „Доле лажни избори!“ — „Доле корупционаши!“ и слично. Неки су од хартије правили велике трубе и њима појачавали јачину гласа. Грађани просто нису могли веровати својим очима и ушима. За време диктатуре систем доушника и полицијског терора, — створио је психозу страха. Та је психоза била тако јака, да су се људи бојали и мисли неповољних по режим диктатуре. Гласни протести нису се могли ни чути. Одједанпут у таквој психози страха, од диктатуре и њене полиције, — заорили су се поклицима противу насиља, масовни, јавни, гласни да су се и на километар удаљености могли чути. Њих су узвикивали студенти снажно, пркосно, без обзира на могуће

последнице. Ти први поклицима разбијали су психозу страха. Она је још више разбијена самом чињеницом, што се режим показао немоћним да угаси овај револт. Немоћан бес који је режим испољавао уништавао је и оно мало ауторитета што га је још имао због терора који је примењиван. Режим диктатуре краља Александра доживљавао је судбину свих насилничких режима. Њихову плиткоумну рачуницу је најбоље нешто касније изразио сам Хитлер, са цинизмом својственим сваком диктатору, — речима: „Нека нас мрзе, само нека нас се плаше“. Таква рачуница је могла само привремено да да некаквих резултата. Када се мржња накупи, она лако савлада страх. Такву је истину осетио и краљ Александар са својом кликом. Мржња је нарастала, а страха је нестајало. Шта то значи убрзо су осетили носиоци диктатуре. На политичкој позорници јављала се нова млада интелигенција, која није трчала за каријером и новцем по цену компромиса са својом савешћу. Она је очигледно показала своју спремност да заједно са радним људима своје земље води борбу за боље дане.

Прва прилика за поновне протесте пружила се студентима поводом састанка новоизабране „народне скупштине“, који је одржан с јесени 1931 године у садашњој згради Југословенског драмског позоришта. За тај дан био је заказан протестни збор студената на Правном факултету. На збор је дошло неколико хиљада студената, који су једва чекали могућност да изразе своје протесте и све оно огорчење које им се годинама гомилало. После кратког збора сви учесници су изишли из зграде да демонстрирајући оду до скупштинске зграде. Правни факултет је, међутим, био опкољен густим кордоном жандармерије, која је држала ножеве на пушкама уперене на студенте. Показало се да је то слаба препрека. За неколико минута овај је кордон истрепао међу редовима студената који су нагнурли из зграде. Нови кордони жандармерије, који су били постављени на раскрсници Васине улице и данашње Змај Јовине улице, такође су у трен

ока били прегажени у налету ових младих људи. Известан број студената крварио је услед рана задобијених од жандармериских бајонета. То је остале још више распалило. Поворка демонстраната је тако наставила пут Васином улицом ка згради Народног позоришта. Цео простор од зграде Правног факултета до зграде Народног позоришта студенти су прошли трком. Маса је била компактна и у замаху, те је никакав кордон жандармерије није могао задржати. Доспевши, међутим, до Трга Републике, који је био простран и на коме су се студенти расплинули пошло је за руком жандармерији, уз појачања која су добили, да пресеку пут демонстрантима и да их разбију у мање групе. Елан компактне масе у трку, био је сломљен. Тада је огроман број жандарма са ножевима на пушкама нагрнуо са свих страна. Настала је тучњава. Неки студенти су похапшени, а неки су успели да се извуку у околне улице, док је известан број успео да се пробије назад и да се повуче у зграду Правног факултета. Доспевши у зграду, студенти су докопали све што им је дошло до руку: клупе, столице, цигле, — извађене из разбијених зидова и све остало чиме су се могли бранити од жандарма и полицијских агената који су нагрнули на зграду. Овај храбар и жилав отпор, принудио је нападаче да се повуку даље од зграде Правног факултета и да на стотине метара око ње створе празан простор. Чак су обуставили и трамвајски саобраћај — јер је у то време ишла трамвајска линија Васином улицом до Калемегдана. Студенти са своје стране демонстрирали су у групама, које су се поређале по прозорима зграде, скандирајући у хору пароле противу диктаторског режима. Кроз прозоре зграде биле су поређане школске табле, са исписаним паролама противу режима и исцртаним карикатурама. Сваки покушај полиције да се приближи згради, дочекиван је кишом цигала, столица, клупа и свега онога чега су се студенти могли дочепати. Касније је интервенисала Управа Универзитета ради смирења студената. На инсистирање Управе,

студенти су касније пристали да се разиђу под условом да полиција никога не хапси. Такве су гаранције дате и студенти су се разишли. Полиција, разуме се, није одржала дату реч да неће хапсити студенте. Универзитет је, међутим, био као осинак и оштро је реаговао на поступке полиције. Због свега овога, током целе школске године Универзитет није могао да ради уредно. Скоро за све ово време морао је да буде затворен. Чим се отвори, одмах је долазило до демонстрација и сукоба са полицијом. Тврђаве напредних студентских снага били су Студентски дом и универзитетске зграде. На њиховој територији су студенти суверено владали. Полиција се у тим просторијама није смела ни појавити. Демонстрације су из дана у дан биле све оштрије и све масовније. Студенти су били компактни и скоро стављени ван закона и у сталном рату са полицијом.

Сви покушаји да се сломи јединство студената нису имали ни најмање успеха. Осим војне силе, режим је све употребио што је било у његовој моћи, али отпор студената није успео да сломи.

Неславно је пропао покушај да се студенти корумпирају и намаме у режимске организације. Формиран је некакав „Југословенски академски клуб“ („ЈАК“), који је од режима добио велика новчана средства. Студенти чланови овога клуба добили су посебне повластице за превоз железницом у неограниченом броју и то уз попуст од 75% (док су иначе остали студенти имали попуст од 50% и то у ограниченом броју — код доласка у Београд и повратка својим кућама). Обећаване су и даване друге користи — новац, стипендије и слично. Све то није дало резултата. За поштеног студента највећа погрда била је када се у њега посумња да је присталица диктаторског режима.

Хапшења и премлаћивања у полицији само су значили сипање уља на ватру. Покушавало се и са интернирањем. Једна група од десет студената, била је чак похапшена и предата Суду за заштиту државе, како би им се судило по злогласном Закону о заштити државе.

На крају је и њих режим после неколико месеци морао пустити из затвора. За то време Универзитет није могао уопште уредно да ради.

Поједини министри из тадашње владе, покушали су да се приближе студентима и наговоре их, да промене став према режиму диктатуре. Тако је једнога дана тадашњи министар просвете Драгутин Којић, изненада бануо у Студенски дом и запоео разговор са студентима које је случајно срео у ходнику. Тражио је да претставници студената дођу код њега на разговоре и говорио како им је он пријатељ и тако даље. На то је добио недвосмислен одговор, да студенти неће да разговарају ни са њим ни са владом, јер их не признају. Ако он или ма ко други има нешто да каже нека се обрати Универзитетској управи.

Једнога дана, то је било некако у пролеће 1932 године, и сам краљ Александар дошао је на поприште студентских демонстрација. Студенти су се били затворили у зграду Правног факултета, док је полиција била расчистила сав простор испред и око зграде. На прозорима и балкону биле су истакнуте крупне исписане паролe противу диктатуре, како је то већ било уобичајено. Било је и карикатура нацртаних на школским таблама и обешених споља по зидовима. Једна од тих је представљала чизму са мамузом, симбол диктатуре, са још неким погрдним цртежима, управљеним на тадашњег претседника владе, краљевог „војсковођу“ и генерала Петра Живковића, указујући на неке његове познате хомосексуалне склоности. Студенти су као и обично у хору скандирали паролe „Доле диктатура“ и слично. Одједном је долазећи испред зграде Народног позоришта, наишао краљ Александар у отвореном аутомобилу. Он је полако, у аутомобилу, прошао пустим простором испред зграде Правног факултета посматрајући студенте. Пошто је он прошао, кратко време иза тога, полиција се до последњег човека повукла и потпуно ослободила цео простор око зграде. Ваљда је краљ мислио да ће његова појава и уплашити и умирити студенте.

Ту се био сасвим преварио. Студентима није било ни на крај памети да се умире. Тек тада су почели да држе оштре говоре окупљеним грађанима, који су са свих страна били нагннули ка згради где су се налазили студенти. Мало после тога, видећи да умирења нема, одједном су налетели жандарми те су поново растерали свет, а студенте сатерали у саму зграду. И краљу и осталим ипак је било јасно: студенти не протестују само противу претседника владе генерала Живковића, него и противу краља кога чине одговорним за диктатуру и сва зла која су почињена.

Цела школска 1931/32 година била је веома бурна. Универзитетске зграде биле су поприште непрестаних демонстрација студената, које су расле у ширину и биле све оштрије у односу на режим. Углед студената је порастао. Они су осећали своју снагу. Јасно је било да студенти изражавају осећања огромне већине народа. Било је питање дана кога ће доћи до отвореног револта и ван Универзитета. Појединачних случајева револта грађана већ је и било. Дошло је и до познате официрске завере у Марибору, која је била врло симптоматична, мада непосредно није била у стању да угрози режим. Маја 1932 године смењена је влада генерала Живковића. Није претерано ако се каже да је у томе највећег удела имала и акција студената Универзитета у Београду. То је био чит знак да диктаторски режим покушава да спасе оно што би се, евентуално, још могло спасти. За све је требало да буде крив генерал Живковић. Да тај маневар није успео показали су каснији догађаји и на Универзитету и у земљи.

*

Када се говори о догађајима на Универзитету у Београду током школске 1931/32 године, морало би се одати дужно поштовање држању огромне већине тадашњих професора Универзитета. Већина професора, чак и када се лично није слагала са појединим ставовима студената, ипак је чврсто бранила студенте. Тако је тадашњи ректор, стари професор Влада Петковић, који је умро

у пролеће 1932 године, заиста показао своју љубав према студентима. На њега, као и на друге професоре, влада је са једне стране вршила притисак како би се Универзитет оградио од студената, док су са друге стране студенти заузели непомирљив став према влади. Ректор ни једнога момента није хтео да иступи противу студената. Показао је велико разумевање и код ексцеса студената који су у таквим приликама били неизбежни.² У преговорима је заступао интересе студената. Када му је полиција гарантовала да студенте неће хапсити због демонстрација, па касније прекршила дату реч, он се осећао врло непријатно због обмане. Правдајући се студентима, он је са сузама у очима говорио: „Шта да радим када су ме преварили?“.

Није он био једини такав, такав је био и низ других професора. Тадашњи проректор Мика Илић, професори Кирило Савић, Божа Марковић, Драгослав Јовановић, Ђока Јоановић и низ других, заузимали су сличан став. Тиме су давали у суштини моралну подршку студентима у њиховој борби противу режима диктатуре, који је заиста и био омрзнут у очима свих поштених људи.³

Исто тако је и проректор Мика Илић, који је после смрти ректора професора Владе Петковића, вршио дужност ректора, ишао дотле, да је лично изводио поједине студенте са Универзитета, које је иначе полиција вребала пред вратима универзитетске зграде ради хапшења. Професор Илић их је лично на тај начин спасавао, знајући да их у његовом присуству полиција неће хапсити. Заједно са њима шетао би градом док не завара полицијске агенте како би студент могао умаћи. Он је касније, као проректор, заједно са Кирилом Савићем тражио и добио одобрење да лично посећује похапшене студенте у затвору Државног суда за заштиту државе, како би проверио начин на који се са њима поступа у затвору.

Случај професора Кирила Савића је такође изразит. Долазећи у посету похапшеним студентима, он их је једном затекао управо у време када је била шетња. Њега је импресионирао весело

расположење студената. Он им је, видећи их расположене, отворено рекао: „И треба такви да будете. Такав елан треба да сачувате и сутра када завршите студије на Универзитету и у целини се укључите у јавни и политички живот земље.“

Једном приликом је полиција, поводом студентских демонстрација дала службено саопштење како је, тобож, једна група студената, под утицајем претставника старих корумпираних политичких партија, поименично Воје Јанића, бившег министра у низу радикалних влада до шестојануарске диктатуре, — изазвала „незнатне нереде на Универзитету“. Полиција је знала да је Воја Јанић, био личност коју би данашњим језиком назвали обичним „жицаром“, то јест човеком без икаквих политичких и моралних квалитета. Везујући студенте за такве људе, полиција је хтела да их овим компромитује у очима народа. Прочитавши то професор Савић, позвао је код себе неке од студената за које је знао да активно учествују у организовању демонстрација, како би их предупредио да никако не верују људима сличним Воји Јанићу. После опрезног увода у коме је изнео своје лично мишљење о оправданости револта противу диктаторског режима, он је почео у увијеној форми да говори, како није довољно заузети став противу нечега што не ваља, већ да треба знати и шта се жели.

Видевши шта он мисли, присутни студенти су се просто насмејали и одмах му одговорили, да они немају, нити ће икада имати, везе са људима кова Воје Јанића.

Одмах се приметило да је професору Савићу „лакнуло на души“. Он је касније, једном приликом, заједно са студентима и сам изашао на улицу да демонстрира. Такав став је имао све до краја свога живота. На свом племенитом послу, васпитача младих генерација, много је учинио за њихово правилно формирање.

У догађајима на Универзитету из онога доба, огромну улогу одиграли су студенти настањени у тадашњем Студентском дому (постојао је свега један).

Дуго времена, све док студентски покрет није ојачао и организационо се учврстио, Студентски дом је био покретач свих акција.

Већина студената, која је у њему становала била је сиромашног имовног стања. Као такви, они су најбоље осећали сву тежину тадашњег стања у земљи. Познавајући се међусобно, они су били душа свих почетних акција. То је добро осетила и влада. Због тога је и предузела мере за ликвидацију Дома.

Формално Дом је био предат од стране краља Александра Управи универзитета, и ако је краљ дао само део средстава за грађење дома, чиме се, узгред буди речено, није много истрошио, јер као и сваки скоројевић, који се на лак начин докопао новца, — није био „широке руке“ када се радило о другима.⁴ Тако је Универзитет образовао Управу дома из редова професора Универзитета. Претседник Управног одбора био је професор Божа Марковић, док је вршилац дужности управника био Др. Сретеновић. Када су избиле демонстрације противу режима у Дому и на Универзитету, Управни одбор Дома одбио је да предузме ма какве репресалије према студентима настањеним у Дому. Тако полиција није никако смела ући у Дом. Чим је неки прогоњени студент успео од полиције да се склони у Дом, он је ту био у безбедности.⁵ Знајући за све то, влада је предузела кораке како би Дом узела у своје руке. Министар просвете донео је решење да се Дом изузима из руку Универзитета и ставља под управу Министарства просвете. Ову одлуку нису хтели признати ни студенти, а ни професори.

Једно вече професор Божа Марковић, позвао је у канцеларију управника Дома и известан број студената да се са њима опрости. Цео Управни одбор био је смењен одлуком министра просвете. Том приликом захвалио се студентима на сарадњи. Изјавио је да је та сарадња била добра, али да, ето, сада треба да се заврши. Продужио је даље речима: „Ето видите, растајемо се под мало нередовним околностима. Шта ћете, такве су прилике. Наишла је олуја, али као свака олуја што однесе, однесе. Ипак,

ни једна олуја не може све да однесе. Не заборавите да после сваке олује долази лепо време“.

После ликвидације Управног одбора, састављеног од професора, извесно време је протекло у очекивању. Једног лепог дана у Дом је дошао некакав пензионер Мирковић. И он је позвао приближно исту групу студената, коју је био позвао и професор Марковић када се опраштао са студентима. Мирковић је тој групи изјавио да је он нови управник, постављен од министра просвете. Молио је да му се не праве сметње, јер и он и „господин министар просвете, који ме је поставио, имамо најлепше намере у односу на вас студенте“. Њему је, међутим, постављено питање зашто су професори, који су до тада управљали Домом и који су, несумњиво имали најбоље намере у односу на студенте, смењени? Од њега се тражило да одговори зашто је то учињено? Он је почео нешто да муца, али је ипак признао да ова смена има везе и са политичким настројењем студената. На то је он позван да ствар објасни свима студентима, становницима Дома, и то на општем скупу у трпезарији. На скупу Мирковић је покушао да ствар објасни студентима и то на сличан начин, на који је већ ту ствар и објашњавао. Када је завршио, устао је један студент па му у очи скресао да ни са њим, ни са његовим „господином министром просвете“, студенти неће да имају никаква посла. Позван је да сместа напусти Дом. Он је замолио „да га не бију“, јер да он није ништа крив. Онда су га, иначе коректно, узели под руку, донели му штап и капут из канцеларије, извели напоље до трамвајске станице, која је била пред самим Домом и рекли му, да иде одакле је и дошао.

Дом је наставио да живи нормалним животом, као и до тада. То није дуго потрајало. После неколико дана, у вече, изненада огроман број наоружаних жандарма опколио је Дом, двоструким кордоном. Вода и осветљење, као и сваки саобраћај са Домом, били су прекинути. Ко се задесио унутра остао је унутра, ко је био изван Дома, није могао ући у Дом. Почела је „војна опсада Дома“.

То је било крајем јануара 1932 године.

Сутрадан је цео Универзитет врио као у кошници. Протестне демонстрације су се одигравале скоро на свим факултетима. Чак и на онима који су до тада били најнепокретнији. Настало је велико узрујање и међу професорима. Студенти у Дому су остали и без довољно хране, без воде, осветљења, огрева, послуга је била разјурена. Велики број грађана се окупио око Дома, али на великом отстојању јер их је кордон жандармерије држао удаљене. Ипак је поред Дома пролазио трамвај. Низ грађана је улазило у трамвај, па је пролазећи поред Дома убацивао хлеб кроз прозоре. То су нарочито чинили и дечаци од својих десетак година. Провлачили су се, изненада, кроз кордон жандармерије, они су трком преко очишћеног простора, притрчавали Дому и кроз прозор убацивали хлеб. Жандарми су били немоћни. Грађани окупљени иза кордона, гласно су аплаудирали деци, када ова успеју да убаце хлеб у Дом, док су бурно исмевали жандарме када су преко очишћеног простора трчали за дечацима како би их похватили. Ова опсада је трајала 3—4 дана. После тога студенти су били принуђени да капитулирају. Сви су напустили Дом. Полиција их моментално није хапсила, јер је на преговорима био постигнут споразум о ликвидацији Дома, с тим да се нико не хапси.

Слика напуштања Дома, била је мучна. Дан је био тмуран. Већи број грађана био је окупљен око Дома, али иза жандармериског кордона. Један по један студент са књигама испод руке и сиротињским завежљајем увезаним канпом, — излазило је из Дома и преко пустог простора одлазио, ни сам не знајући на којој ће страни тражити ново уточиште.

Тих дана се одиграо још један веома мучан догађај. Управо док је Дом био опседнут, падао је тадашњи светосавски школски празник. По традиционалном обичају тога дана је требало да се одржи такозвани светосавски „студентски“ бал. На њега је долазио и краљ Александар. Од свих учесника на „студентском балу“, — најмање је било студент-

ната. За само присуство на „студентском балу“ било је потребно специјално одело — фрак или смокинг. Јасно је онда какви су „студенти“ могли присуствовати овоме „студентском балу“. И ето такав бал је требало да се одржи док је гро студената био опседнут у Студентском дому. Група студената, од оних који су остали ван Дома у моменту завођења „опсаде“, договорила се шта да чини. Сви су одлучно били за то, да се одржавање светосавског студентског бала онемогући. Постављало се питање како да се то спроведе? Било је решено да се одмах прошири вест, да ће бал бити онемогућен. Неколицини је било стављено у задатак да за сваки случај негде позајме потребно одело и покушају да се провуку у саму салу. Они су имали за задатак да проузрокују прекид електричне струје за време самога бала и баце у салу ампуле са гасом сувцем. Извођење овога плана не би било никако лако. Ипак се рачунало са тим да до бала и неће доћи из страха управо од оваквих демонстрација. Сазнавши ово Одбор за организацију бала, на чијем је челу стајао тадањи професор Медицинског факултета Др. Ђока Јоановић, заиста је и био заплашен. После колебања Одбор је саопштио да се бал неће одржати. Уочи бала професор Јоановић, који је иначе био велики пријатељ студената, позван је био код министра просвете. Шта се тамо догодило остало је непознато. Говорило се, да су га и министар просвете и тадашњи претседник владе генерал Живковић, дивљачки напали и на крају избацили из канцеларије. Од њега се, наводно, тражило да се бал не отказује и да се гарантује ред на њему. И једно и друго професор Јоановић је одбио. Сутрадан, на сам дан на који је требало да се одржи бал, професор Јоановић је нађен обешен у своме стану. Извршио је самоубиство.

Самоубиство професора Јоановића изазвало је велико узбуђење. Јасно је било да је он постао жртва режимског притиска. То је дубоко потресло не само студенте и професоре, него и много ширу јавност. Сахрана професора Јоановића, била је тежак неми протест,

упућен на рачун режима. Хиљаде студената протестовало је немо идући кроз Београд испред ковчега професора Јоановића. Ковчег је ношен од болнице до железничке станице, јер је пренет у професорово родно место. Куда је год поворка пролазила владала је мртва тишина. Из свих дворишта су извири-вале гомиле жандарма спремни да нападну поворку. Том приликом до сукоба није дошло, јер студенти нису хтели да нарушавају погребну свечаност.

Овакав поступак и са студентима из Дома и са професором Јоановићем, није остао без својих последица. Влада је у Студентски дом увела своју управу, затим извршила брижљиво одабирање студената које је примила у Дом. То, међутим, није ништа помогло. До краја школске године влада је била принуђена да још једном избаци све студенте из Дома, јер су се поново побунили и противу владе и њене управе.

Одузимање Студентског дома је тешко погодило сиромашне студенте. У сред школске године и усред зиме, нашли су се на улици, без довољно средстава за живот. Студенте то никако није заплашило и скренуло са пута борбе. Губитак Дома није никако значило дезорганизовање студентског покрета, нити слабљење борбеног елана.⁶

Покрет студената у борби противу режима никако се није развијао спонтано. Првих дана револт је био већим делом спонтан. Кроз борбу, међутим, развијала се студентска омладинска марксистичка организација. Већ крајем 1931 године, било је формирано и Универзитетско руководство студената-марксиста у коме су били заступљени сви факултети. Скоро на сваком факултету постојале су и марксистичке групе. Разумљиво у демонстрацијама су узимали учешћа и студенти припадници других политичких група, које су биле опозиционе режиму диктатуре. Било је познато, на пример, да се једна група студената присталица грађанских опозиционих партија (углавном радикала и демократа), окупљала под руководством Милана Стојадиновића. Одржавали су састанке негде у некаквој Стојадиновићевој вили. Постајала је и једна

група студената присталица бивше земљорадничке партије, под руководством Јоце Јовановића. Студентско марксистичко руководство, које је несумњиво руководило покретом студената, знало је за ове групе. Осећајући нужну потребу за стварањем фронта ради борбе противу диктатуре (несумњиво претеча каснијег народног фронта), марксистички су са овим опозиционим групама сарађивали. Тиме је, са друге стране, избегнута могућност да се студенти-марксистички изолују и сами понесу терет налета терора. У све одборе који су јавно претстављали студенте, било у преговорима са Управом универзитета, било за организацију појединих демонстрација и сличних иступања, — систематски су узимани и претставници појединих грађанских политичких група. Несумњиво је било, да су студенти у маси били оријентисани ка марксистима. Марксистички су, уосталом, били заиста најборбенији елемент који је имао пресудни утицај на ток догађаја. То се касније непобитно потврдило.

Интересантан је био и један покушај да се изради заједничка политичка платформа за све студентске политичке групације. Наиме, крајем маја 1931 године, одмах по изласку групе од десеторице студената из затвора, која је пред Државним судом за заштиту државе била оптужена због организовања студентских демонстрација, — организован је један заједнички састанак претставника разних политичких групација. Тај састанак је одржан једне недеље пре подне, на пустом простору у близини Београдске кланице. Поред марксиста на овоме састанку су узели учешћа и претставници група студената присталица бивших грађанских политичких партија: радикала, демократа и земљорадника. По питању слободних избора са тајним гласањем и сличним политичким захтевима, била је постигнута потпуна сагласност. Марксистички су, међутим, захтевали да у заједнички програм уђе и захтев за увођењем републике и потпуном амнестијом свих политичких затвореника. Око тога је било натезања. Једнодушност није могла бити постигнута, због устезања присталица гра-

ђанских групација. Они нису отворено одбијали прихватање ових захтева. Изговарали су се само тиме да то није политички опортуно. Тако није ни дошло до ма каквог споразума. Касније, међутим, све грађанске групације су сасвим изгубиле утицај на студенте. Студентски покрет се учврстио као антифашистички покрет под руководством марксиста.

Расположење студената у то време је још било неизвесно. Било је још увек извесног колебања. Осећали су се извесни покушаји утицања на студенте од стране неких грађанских политичара, тачније речено политиканата, чак и Милана Стојадиновића, који је тада био тобож у опозицији режиму диктатуре, док му се није указала прва прилика да и сам ускочи у владу. Ипак се право политичко настројење студената убрзо показало, на самоме почетку наредне школске године. Наиме, један од студентских захтева био је и захтев за организовањем избора управа студентских удружења. Као што је већ речено, ти се избори нису одржали од проглашења диктатуре. Студентска удружења или су се распала, или су животариле под руководством и утицајем старих управа које су биле биране пре Шестојануарске диктатуре, и у којима су већину места држале присталице компромитованих партија као што су биле радикална и демократска партија.

Почетком 1932 године, под притиском студената, а уз подршку универзитетске управе, — почело се са изборима. Прво су одржани избори за удружење студената Правног факултета.

Ови избори су били пробни камен за цео Универзитет. Требало је видети каква је политичка оријентација студената. Гласање је било тајно. Истакнуте су четири листе. Једна, присталица бивше радикалне и демократске странке, друга, присталица бивше земљорадничке странке, трећа, марксистичка уз подршку левих земљорадника, на челу земљорадника-левичара био је Мирко Томић, који је од увек био близак марксистима и најуже са њима сарађивао, да убрзо и сам постане марк-

сист, и најзад, четврта режимска листа. Карактеристично је да се ова четврта листа није смела појавити отворено као режимска. Она је истакнута као некаква неутрална листа, на којој су тобож били студенти који нису ни за какву политику, тврдећи да студенти треба да уче а да „политику оставе другима“. То је, очигледно, био покушај да се дезорганизују студенти и скрену са пута политичке борбе. Када их већ режим није могао придобити за себе, онда је покушао да их бар некако неутралише.

Предизборна борба била је ванредно жива. Политичке дискусије вођене су од јутра до мрака. Студенти марксистички су, сасвим правилно, веома озбиљно схватили изборну борбу. Сваки од њих је гледао да на свакоме кораку запоседе дискусију са експонираним присталицама других листа. Политичке дискусије су вођене сасвим отворено. Социјализам, диктатура пролетаријата, антифашизам, антикапитализам — биле су теме свакодневних двобоја речима. На све стране, по ходницима, у аули, у учионицама, — могло се видети како два студента дискутују, а око њих се окупља на десетине студената и слуша двобој речима, одобравајући оно што им се свиди. Разуме се да су у тим двобојима марксистички излазили по правилу као победници. У њима су се појединци политички ванредно „изоштравали“. Требало је сузбити нападе на социјализам. То је нарочито падало тешко десничарски настројеним присталицама групе земљорадника која је била прва под руководством Јоце Јовановића. Чак су одржавали састанке са својим старијим политичким једномишљеницима и од њих тражили и добијали инструкције „како треба сузбијати комунистичку пропаганду“.

Свака група која је иступала на изборима, са формалне стране није се пријављивала као политичка група. То уосталом није било дозвољено ни по универзитетским прописима. Према именима предложених кандидата, међутим, знало се ко је која политичка групација. Осим тога штампани су и плакати са списком предложених кандидата. Марксистички су, разуме се, своју листу штам-

пали црвеним словима. Осим тога у плакат са списком кандидата марксиста био је уметнут и један кратак текст који је означавао и основни политички програм групе.

Марксистичка група је била састављена од сиромашних студената. Док су остале листе биле помагане од богатих политичара из бивших политичких странака, марксисте није имао ко да финансира. Финансирали су се сами, скупљајући динар по динар, како би саставили потребну своту за штампање листе. Када су били обезбедили потребан новац и предали га штампару, плакат марксиста је био забрањен. Нико није хтео да узме на себе одговорност за забрану плаката. Два претставника марксистичке листе, отишли су код тадашњег државног тужиоца да протестују због забране. Државни тужилац је одговорио да он није забранио плакат, те их је упутио у „Пресбиро“ владе.

Сусрет у „Пресбиро-у“ је био интересантан. Он се налазио у садашњој згради Државног секретаријата спољних послова. Када су претставници марксистичке листе ушли у зграду, било је вече. Ходници су били полумрачни и нигде се није видело живе душе. Они су се онда попели на спрат и онако, насумице, отворили једна врата и ушли у некакву огромну канцеларију у чијем је дну, за столом, седео један човек, вероватно шеф „Пресбиро“-а. Како су се ова двојица помолили на врата, он је бесно почео да виче:

„Напоље! Ко вас је пустио унутра?“

Пошто се хистерично извикао, док су њих двојица хладно стајали крај врата, — овај човек их је љутито упитао ко су и шта желе. Када су рекли да су претставници студената и да су дошли да протестују због забране плаката, — овај непознати човек се тргао као опарен. Одмах је променио тон и држање. Почео је: „О, молим лепо. Изволите, седите. Шта рекосте да желите?“

Када је поновљено шта они желе, он се извињавао да за то ништа не зна, да „Пресбиро“ то није забранио и тако даље. Када му је речено да их је државни тужилац упутио у „Пресбиро“, он је бесно узео телефон па се на ту-

жиоца извикао. Говорио је:

„Шта их шаљете мени? Ви знате ко је за њих надлежан“.

Студенти су, разуме се, и сами знали ко је за њих „надлежан“. Знали су да је за њих надлежна злогласна „Главњача“ — Управа града Београда. Разумљиво да се таквом „надлежном“ месту нису обраћали. Није било потребе да сами одлазе у „Главњачу“, пошто су их полицијски агенти и онако јурили по целом Београду да их воде, управо, у ту „Главњачу“ на „надлежност“.

Сутрадан су претставници листе уложили протест код Управе Универзитета због онемогућавања равноправне изборне борбе. Одговор Управе био је: „Ако полиција забрањује ваш плакат, ми нисмо надлежни да јој наређујемо да забрану повуче, нити ће нас послушати ако то од ње тражимо. Али, када они вама забрањују плакат ми онда забрањујемо плакате свим осталим групацијама!“

На крају је постигнут споразум да се одобре сви плакати, али само са именима кандидата, без икаквог другог текста. Тако су и марксисте спасли свој плакат, јер за други није било лако наћи новаца. Просто су изрезали текст, и на томе месту залепили плакат. Тако је плакат био штампан црвеним словима. То је било довољно. Програм марксиста ионако је био познат. Ипак марксисте су илегално умножили један летак са изборним прогласом и растурили га на Универзитету.

Епизода са плакатом је симптоматична. Она најбоље показује какав је био углед студената, кога су стекли својом једноставном борбом. Студентски покрет је постао снага према којој се морало имати одређено поштовање. Била су прошла времена када се са појединим изолованим студентима могло поступати безобзирно. Иза сваког појединца, стајала је компактна огромна маса студената.

На сам дан избора агитација и дискусије биле су достигле свој врхунац. Стрепело се ипак за коначни исход гласања. Тај исход је, међутим, био такав да је снажно одјекнуо. Марксистичка листа добила је више гласова

него остале три листе заједно, па тако и сва места у Управи удружења студената Правног факултета. Тадашњи студенти марксисти су ову победу осетили свакако као једну од најдражих. Била је то прва јавна победа и то постигнута у условима жестоког терора полиције. Шта више она је постигнута, упркос великог напора политичких групација грађанских партија да теку политички капитал на студентском покрету. Студенти су недвосмислено показали да су кренули, заједно са радним људима своје земље, у борбу за социјализам. Показали су да су кренули путем којим ће ићи до коначне победе Револуције, све до коначне победе извојеване у Народно-ослободилачкој борби. Било је много покушаја да се студенти Универзитета у Београду скрену са тога пута, много је бораца са Универзитета изгубило животе у тој борби, — али све то није ни за моменат поколебало генерације студената који су наставили борбене традиције које су се разбуктале 1931 године. Утицај студената Универзитета у Београду, на ток догађаја у нашој земљи, није никако био мали. Ту светлу традицију, извојевану по цену заиста големих жртава, старије генерације остављају у наслеђе младим генерацијама студената. То је најлепше наслеђе које се може оставити. Нема сумње да ће младе генерације сачувати успомену на светлу прошлост Универзитета у Београду и наставити њихов пут, пут борбе за изградњу социјалистичких односа.

*

Политички живот на Београдском универзитету у 1933 години, био је веома жив. Општа борба студената противу краљевске диктатуре у Југославији, која се у јесен 1931 године, разбуктала брзином запаљеног барута, — настављена је са још већом жестином. Студентски покрет је постао политички изражајнији. Он се искристалисао као општи антифашистички покрет свих напредних студената, управљен противу антинародне диктатуре. Гро тај антифашистички покрет био је под неоспорним руководством комуниста.

Њихово руковођење је било неоспорно због тога што су комунисти заиста претстављали најдоследнији и најборбенији део општег студентског покрета, део који је имао јасан и одређен став по свим проблемима који су се као такви постављали и омладини и целој земљи.

Студенти Београдског универзитета били су свесни међународне повезаности свих политичких покрета. Док су носиоци диктатуре тражили своје савезнике у разним фашистичким и профашистичким режимима у другим државама, дотле су напредни студенти јасно схватили да су им савезници антифашистички покрети тих земаља. Успехе антифашистичке борбе у другим земљама студенти су осећали као своје сопствене. Нажалост, међународна ситуација није била ни мало ружичаста. Фашистички покрети су били у сталној офанзиви. Мусолинијеви фашисти већ дуже времена су држали власт у Италији. Њихова дивљања су непрестано нарастала. Са зебњом су се пратили догађаји у Немачкој. Хитлерове фашистичке руље су биле у сталном нападу, док су антифашистичке снаге биле принуђене да се туку у одбрани. Немачке радничке масе, које су несумњиво биле антифашистички настројене — сама Немачка комунистичка партија стално је добијала десетак милиона гласова на парламентарним изборима, — биле су већ постале малодушне. Дугогодишња незапосленост, деморалисала је милионе немачких радника. Њихова вера у социјализам је очигледно слабила. Када је требало дати одлучну битку фашистичким снагама, већ је било касно — антифашистичке снаге биле су разједињене, деморалисане, без револуционарног руковођења. Тако је једнога дана светом одјекнула кобна вест о преузимању власти од стране немачких национал-социјалиста. Такву победу фашиста београдски студенти су осетили као свој пораз. Патње прогресивних људи прогоњених у Немачкој, они су осећали као свој лични бол, бол нанет сопственом телу.

Долазак Хитлерових разуларених банди на власт у Немачкој, био је праћен тешким последицама у скоро свим

државама Европе, па и целога света. Реакционарне политичке партије добиле су све већег утицаја у скоро свим државама. Било је очигледно, буржоазија је била спремна на све из страха од радничке класе у својим сопственим земљама. Колебљиве малограђанске политичке групације, по неумитним законима друштвеног развика, прелазиле су на страну онога ко је моментално био јачи — то значи реакцији.

Београдске студенте све то није никако заплашило. Они ни једнога момента нису губили своју веру у прогрес, нити су се уплашили великог обрачуна који се називао. То се, између осталог, видело и приликом антифашистичких манифестација поводом Конгреса ПЕН клуба, који се одржао у Југославији и поводом изрицања пресуде Димитрову од стране фашистичког суда у Минхену.

Маја, те 1933 године, одржао се Конгрес ПЕН клуба у Дубровнику.⁷ То се догађало непосредно после Хитлеровог доласка на власт у Немачкој. Његовим доласком на власт прогони прогресивних људи узели су заиста чудовишне размере. Убијања, хапшења и мучења појединих истакнутих људи били су у Немачкој сасвим уобичајена појава. Спаљивања књига које су садржавале највредније производе људског ума, вршено је са несхватљивом педантношћу и окрутношћу. Систематски масовни погроми противу Јевреја, који су вршени на начин који није имао свога премца у историји људског друштва, и који су ишли за буквалним истребљењем милиона Јевреја, — били су саставни део политичког програма и праксе националсоцијалиста. Све је то, сасвим разумљиво, изазвало запрепашћење у целом свету. И не само запрепашћење, него и огорчене протесте.

И ето, у таквој међународној политичкој ситуацији, када је свест целокупне међународне јавности била оптерећена ужасним догађајима који су се одигравали у фашистичкој Немачкој, — дошло је до Конгреса ПЕН клуба који се одржавао у Дубровнику у мају 1933 године.

На Конгресу су мирно дошли и некакви „књижевници“ делегирани од хи-

тлеровског режима. Они су били постали књижевницима ваљда декретом националсоцијалистичке партије. Њих као књижевнике нико није ни познавао. Разуме се да међу њима није било ни једног од многобројних реномираних немачких књижевника, који су својим књижевним радовима били стекли неподељено признање у целом свету. Али, на Конгрес су дошли и другачији претставници немачких књижевника, они који су успели да избегну из Немачке и тако се спасу смрти у нацистичким затворима. Било их је двојица. Један од њих је био познати књижевник, иначе прогресиван човек, Ернест Толер. Толер је уживао међународну репутацију. Иначе је био прогресиван и у немачкој револуцији 1919 године, учествовао је на страни радника, носиоца борбе за социјализам. Његов је став у тој револуцији био истина колебљив, још је био под утицајем опортунистичких елемената, али је несумњиво његово учешће било поштено.

Код оваквог стања ствари са напетостју се очекивало одвијање рада на Конгресу. Ту је требало да дође до јавног окршаја између познатих угледних књижевника антифашиста и новопечених „књижевника“ нациста. Београдски студенти, који су живо пратили сва збивања и све културне манифестације ма где се оне одржавале, били су са свим овим упознати. Њихова пажња је услед тога била усретсређена на овај Конгрес.

Конгрес је заиста и био буран. Немачки нацистички „претставници књижевника“ тражили су да се емигранти, тј. Толер и онај други немачки писац који је био дошао са њим, — искључе са Конгреса. Такав захтев је изазвао бурне дискусије. Толер је веома оштро напао нацистички режим и његове методе. Оспорио је право декретираним нацистичким „књижевницима“ да претстављају немачке писце. Његова иступања су била таква да је он задобио огромне симпатије широм Југославије. Студенти су нарочито били одушевљени његовим бескомпромисним иступањем на Конгресу. Учесници Конгреса у целини узев, нису се ни мало славно

понели. Истина они су одбили да искључе Толера и његовог друга, али су исто тако прихватили и учешће нациста.

Сам ток Конгреса није био без интереса. На њему се дискутовало о проблемима уметности. Поставило се старо питање чему и како служи уметност? Да ли сама себи или нечему другом и чему? Да ли она може да буде „неутрална“ пред лицем таквих бестијалности какве су се дешавале у свету, а нарочито у нацистичкој Немачкој? То више није био апстрактан теориски проблем преко кога би се могло прећи муком. То је био конкретан проблем који је неумитна стварност наметала тражећи да се одреди став према њему. Учесници Конгреса су се нашли, како каже Милан Богдановић, који је и сам један од учесника на Конгресу, — у положају „... машинисте кад му сказаљка на манометру задрхти пред експлозијом.“ Он даље каже да је било занимљиво „... посматрати како се огромна већина тога књижевнога света ломи у својој окорелој грађанској филистерији, и како се невољно опредељује за једну идеологију којој је нагонски непријатељска. Њихови интимни унутрашњи покрети су били за блажени „мир и ред“, за старо рајско стање, за спокојство узвишености, за „Аркадију цветну“. Али „Et in Arcadia ego!“ Као они унезверени пастири на Пусеновој слици, пред неумитним записом на гробу свога друга, тако су и сви ови добри књижевни филистри и буржуји стајали овде збуњени пред суровом стварношћу живота, осећајући дубоко у себи да аркадијска књижевна идила неповратно пролази.“⁴⁸

Држање учесника Конгреса било је колебљиво. Оно је било директан рефлекс схватања малограђанина, који се боји револуције, који се боји за свој лични мир и своју имовину. То је такође само било друго лице политике попустљивости пред агресивношћу фашистичких режима, попустљивости коју је човечанство неколико година касније веома скупо платило. За нас студенте, држање већине учесника Конгреса, који су требали да претстављају светску интелектуалну елиту, — било је тешко разочарање, уколико је још и било не-

каквих илузија у вези са том „елитом“. Само собом наметало нам се питање да ли је могуће да учесници Конгреса, који би наводно требало да претстављају савест човечанства, — не виде „... сказаљку на манометру... пред експлозију“? Или, што је још горе, да својом колебљивошћу желе да спасу своју личну кожу, надајући се да ће експлозија раздирати туђу? Утолико су биле јаче симпатије према Ернесту Толеру, писцу који, отеран из своје земље, без игде ичега, поносно диже заставу антифашистичке борбе.⁴⁹

Тадашње новине су доста опсежно извештавале о догађајима на Конгресу. Наша јавност је, према томе, била упозната са његовим током. То је нарочито оставило јак утисак на омладину. Због тога је Ернест Толер, када се приликом разних излета, појављивао у нашим градовима — свуда доживљавао да му омладина приређује овације. Говорило се тада, да су чак неки омладинци, знајући да ће поред њих проћи аутобуси са учесницима Конгреса ПЕН клуба, заустављали аутобус на отвореном друму тражећи да им се омогући да поздраве Толера. Те су овације прерасле у бурне манифестације у самоме Београду, где су учесници Конгреса дошли по завршетку рада у Дубровнику.

Учесници Конгреса долазили су у Београд специјалним возом. Када је њихов воз улазио у Београдску железничку станицу, на перону се налазило неколико стотина студената. Чим је воз стао настала је трка поред композиције. Студенти су тражили вагон у коме је био Толер. У једном моменту Толер се појавио на вратима вагона. Био је мало збуњен — ваљда није очекивао никакв буран дочек. Он није имао скоро никаквог личног пртљага, осим нешто мало предмета завијених у хартију од новина, одатле је вирила и једна векна. Он је тај замотуљак држао под мишком. Непосредно пред Конгрес ПЕН клуба био је успео да побегне из фашистичке Немачке оставши без игде ичега. Чим су га студенти приметили, сви су се окупили око њега. Неколицима су га докопали и понели на рукама. Тако је цела група, тријумфално носећи Толера

на рукама, пошла ка станичном излазу. Сећам се добро како су из оскудног Толеровог замотуљка испадали поједини предмети, хлеб и сличне ствари. Они који су ишли за њим купили су их са земље спречавајући да то мало Толерове сиротиње не буде упропашћено. Гомила која је носила Толера заиста је била одушевљена. Клицало се борби против фашизма, марксизму-лењинизму, социјализму. Падали су огорчени повици противу фашизма. Остали учесници Конгреса су се морали склонити јер би их студенти погазили. Када је група дошла до излаза, службеници железнице су широм отворили сва врата, те је одушевљена маса студената, са Толером на рукама излетела на станични трг. Тако је Толер на рукама донет до аутомобила и смештен у њега. После овога студенти су се разишли.

Исто је вече у част учесника Конгреса, приређивана једна свечана приредба у згради Народног позоришта. Партер и ложе били су пуни „угледних“ личности тадашњег београдског друштва. Трећа је галерија, међутим, била крцата студентима. Још пре него што је приредба почела, настале су манифестације студената. Из стотина студентских грла скандирало се: „Толер! Хоћемо Толера!“. Слика је била мало чудна. Док су службене званице седеле у партеру и ложама, и мрко и љутито погледале око себе, — трећа се галерија тресла од овација Толеру. Ван тога су само још две усамљене ложе, као две оазе међу намргођеним званицама из осталих ложа, — такође бучно манифестовале своје симпатије према Толеру. Те две ложе су такође биле пуне студената, јер смо били успели да од неких наших другова из Народног позоришта, — добијемо улазнице за њих. Манифестације студената су трајале ваљда десетину минута. Најзад је приредба једва почела. Студенти је нису ни пратили, већ су са нестрпљењем чекали одмор, како би наставили манифестације Толеру. Чим је одмор дошао, настала је поново бука. Студенти су се растрчали по целој згради, тражећи Толера. Њега нигде није било. Ја сам такође јурио кроз зграду. Када сам се

после извесног времена, онако зајапурен, нашао у једном ходнику који се налази иза дела ложа, неки постарији непознати човек, који је пролазио ходником и који је одмах погодио шта тражим насмејао се па ми је пришапнуо: „Ето вам Толера у тој ложи“. Ложу ми је показао руком. Ја сам без размисљања јурнуо, отворио врата ложе и упао унутра. Био сам сав задихан од јурњаве по позоришту. Толер је заиста био у тој ложи. Он је био изабрао најскривенији кут ложе, па се у њему био сав згрчио седећи на једној столици. Као да је желео да се начини што мањи и да се залепи за зид ложе. Погледао ме је одоздо, смешећи се збуњено, па се неспретно подигао са столице и пружио ми руку. Моје среће нигде није било, ето рукујем се са Толером. У међувремену пред вратима ложе, која су остала широм отворена, накупила се гомила студената. Кроз ту гомилу се са муком пробио Павле Пап, који је тада био студент Медицинског факултета. Он је пришао Толеру и на немачком га топло поздравио као антифашистичког борца у име Београдских студената. Остали су бучно манифестовали. Толер је стајао збуњен. Видело се како се осећа нелагодно због тога што се око његове личности ствара таква бура. Нешто доцније, ја сам се са неколико другова налазио у фоаје-у. Одједном је Павле Пап пројурио поред нас. Ми смо се одмах досетили о чему се ради. Видели смо два човека у којима смо одмах препознали полициске агенте — кроз дугогодишњу борбу са полицијом били смо се изоштрили те смо и међу сто обичних људи могли познати једног од полициских агената — како журним корацима иду за Папом. Ми смо им, правећи се унеколико невешти а унеколико и демонстративно, препречили пут, тако да су нас морали заобилазити. Како је одмор још трајао, много се света налазило у фоаје-у. Полициски агенти су морали бити врло обазриви. Нити су смели јавно хапсити Папа, нити су смели трчати. Могла се створити гужва и туча те би се приметило о чему се ради. Они су пре тога тихо пришли Павлу Папу са обе стране, те су му

саопштили да је ухапшен позивајући га да пође са њима. Он им се истрагао из руку и почео бежати, док смо ми агентима препречили пут. Тако је Пап успео да побегне и нестане у гужви а и из саме зграде.

Манифестације у позоришту су настављене све док свечана претстава није завршена. Наше су муке настале после завршене претставе. Требало је ићи кући, а позоришна зграда је била опкољена великим бројем полицијских агената. Нама није било тешко да их препознамо, али ни њима такође није било тешко да препознају нас студенте међу службеним „угледним“ званицама. Службене званице су се полако разилазиле. Ми нисмо имали куд, почели смо се и сами разилазити. Неки су ипак успели да умакну, док су неки били похапшени и одведени у знамениту „Главњачу“. Они, који су били то вече похапшени, добили су мало батина па су попуштани на слободу. Није им се могло доказати ма шта теже због чега би могли одговорати. Број похапшених је био повелики и полиција није смела ризиковати да у затвору држи дуже времена тако велики број студената.

Сличне манифестације су се наставиле на свим местима на којима се Толер појављивао, а где су могли продрети и студенти. Полиција је била принуђена да гуши манифестације упућене Толеру, које су биле уједно демонстрације противу фашизма и противу режима диктатуре у Југославији. У томе није никако могла успети. Долазило је и до гушања са студентима у присуству великог броја странаца. Тако је, на пример, била некаква приредба за учеснике Конгреса и у згради Коларчевог народног универзитета. Када су они почели излазити из зграде, по окончању приредбе, већ се пред зградом окупила група студената која је чекала Толера. Чим се појавио, студенти су се одмах окупили око њега. Ту је дошло до туче са полицијским агентима. Агенти су морали да напусте „лепе“ манире, јер су се иначе трудили да пред странцима изгледају „мирољубиво“, — па су силом отргли Толера и угурали у аутомобил. Дошло је тим поводом и до гу-

шања и туче, између агената и студената. Неки су студенти, ту на месту, пред очима странаца, похапшени.

Поздрави упућени Толеру нису никакo били случајни. Они су били одраз антифашистичког расположења студената. Поздрављајући у Толеру борца противу фашизма, студенти су недвосмислено показивали своју готовост да и сами узму активног учешћа у тој борби.

Касније смо сазнали да је Толер изјављивао жаљење што су неки од студената због њега доспели у затвор.¹⁰

Да манифестације Толеру нису биле случајна појава показало се убрзо. Београдски студенти нису пропустили ни једну прилику а да не покажу своју готовост за борбу против фашиста — и домаћих и страних. То су показали и у време процеса који је, те исте 1933 године, вођен у Минхену од стране фашистичког суда противу антифашистичког борца Георги Димитрова.

Као што је познато, чим су нацисти дошли на власт у Немачкој, они су предузели погроме противу комуниста. Да би било-како оправдали те погроме они су организовали паљевину зграде Рајхстага — Немачке народне скупштине. Паљевину су онда приписали комунистима и отпочели дивљачку хајку противу њих. У њиховом плану је било и јавно суђење комунистима због тобожње паљевине Рајхстага од стране комуниста. Тај процес је организован током лета и јесени 1933 године. Поред извесног броја немачких комуниста (између осталих био је изведен на суд и тадашњи генерални секретар КП Немачке Торглер), — за паљевину Рајхстага био је оптужен и Георги Димитров. Он се био задесио у Немачкој приликом доласка на власт нациста, па је тако био ухапшен. Суђење је било јавно и одржавано је у Минхену. Главни сведок оптужбе, поред појединих нациста, био је познати Ван дер Либс, полицијски провокатор холандског порекла. Нацистички терор је беснео по целој Немачкој. Хитлер и његови доглавници су рачунали да ће психоза страха присилити оптужене на једну одбрану, те да ће њиховим јавним суђењем они, на-

цисти, постићи једну политичку победу. Тако би можда и било да се нису преварили па и Димитрова укључили међу оптужене.

Када је суђење почело, показало се заиста да се већина оптужених, са Торглера на челу, држи јадно. Њихова одбрана је била и малодушна и збуњена. Од Торглера се очекивало много више. Њега је нацистички затвор морално скоро у потпуности сломио. Нацисти су са тим и рачунали. Кад су морално сломили једнога Торглера, мислили су да ће тим пре изаћи на крај са некаквим „балканцем“ Димитровом. Рачун им је, међутим, био сасвим лош. Они су се љуто преварили. Управо захваљујући изванредно храброј и интелигентној одбрани Димитрова, нацисти су, на инсценираном процесу у Минхену, претрпели тежак морални и политички пораз. У ствари Димитров се није ни бранио — он је нападао. Нападао је фашизам и његове носиоце. Уместо да се брани од оптужби он је сам оптуживао и то тешко. Сам процес је био јаван, преношен је и преко радија. На тај начин је цео свет са највећом пажњом пратио све што се на процесу догађало. И ако је трајао месецима, пажња са којом је праћен, није слабила. Она је, на против, стално јачала. Све то искључивом заслугом смелог комунистичког борца Димитрова.

Први наступ Димитрова био је пркосан. Он је одбио да га брани адвокат. Изјавио је да ће се бранити сам, јер да му његово људско достојанство не дозвољава да га брани нацистички адвокат (суд му је по службеној дужности одредио немачког адвоката). Цео процес је пратио будно. Искористио је сваку могућност да интервенише, разбија лажне оптужбе, сам оптужује. Ваљда је врхунац достигнут када се пред судом појавио Геринг. Он је био сведок. Димитров га је међутим до те мере изазвао, да се он, изгубивши скоро власт над самим собом, — залетео да га ту пред самим судом физички нападне. То Димитрова није ни најмање уплашило. Он је и сам скочио и спремно чекао да му дебели Геринг налети на песнице. Геринг се ипак уздржао од физичког

напада, али је јавно пред целокупном светском јавношћу рекао: „Чекај, чекај. Изаћи ћеш ти из суда. Тада ћеш мени пасти у шаке па ћу те ја онда научити памети!“ Преко оваквих и сличних претњи, Димитров је прешао са јавним презиром. Осим Геринга пред минхенским судом је продефиловао низ највиших нацистичких руководилаца. Чак се и Гебелс појављивао као сведок. Димитров је неустрашиво улетао у окршаје са свим овим нацистичким олошем. Излазио је увек као морални победник. На тај начин је Димитров постао симбол антифашистичке борбе. Он је освојио симпатије широм света. Током процеса образован је и низ међународних комитета за одбрану Димитрова. У тим комитетима је узео учешћа низ познатих јавних радника из целог света са великим међународним угледом и ако они сами нису били нити комунисти нити чак симпатизери комуниста. Може се слободно рећи да је искључивом заслугом Димитрова нацизам на процесу у Минхену претрпео тежак морални и политички пораз. Несумњиво тај нацистички пораз претставља такву политичку победу над фашизмом, да су његове последице биле далекосежне. Он је означавао почетак коначног пораза светског фашистичког конзорцијума. Он је показао да је само питање времена када ће фашизам бити тучен и на војном пољу.

Многи југословенски дневни листови из тога доба, са листом *Политика* на челу, — доносили су детаљне извештаје током целог процеса. Скоро је преношена свака реч која је на процесу изговорена. Симпатије за Димитрова као неустрашивог антифашистичког борца биле су неподељене. Његово заиста смело држање, давало је ванредног потстрека свим антифашистима. Нарочито омладини, која је и без тога била антифашистички настројена.

Осим тога име Димитрова није било непознато грађанима Југославије. Његово име се чуло још из времена I светског рата. О томе је писао и лист *Политика* управо за време процеса у Минхену. Била су објављена сећања српских заробљеника из I светског рата,

који су били по заробљеничким логорима у Бугарској. Они су се добро сећали тадашњег социјалистичког посланика у бугарском парламенту Георги Димитрова и његових смелих акција у корист заробљеника. Организовао је и помоћ заробљеницима. Тиме је *Политика* посредно побијала лажне оптужбе изнете противу Димитрова, кога се желело претставити као некаквог разбојника.

И студенти су разумљиво са напрегнутом пажњом пратили цео процес. Преживљавали су све драматичне моменте са процеса. То је и разумљиво. Требало је имати ванредне храбрости да би се један једини човек, сам у сред фашистичке тврђаве, затвореник, лишен макакве непосредне помоћи у одбрани од лажних оптужби, — супротставио целокупном нацистичком државном апарату. Такву храброст је Димитров показао пред очима целога света. Београдски студенти су осећали обавезу да на било који начин изразе своју солидарност са Димитровом, они су осетили да он бије битку за све угњетене. То се питање поставило и у студентској марксистичкој организацији. Било је решено да се разлупа немачко посланство у Београду у знак протеста због суђења Димитрову и осталим невино оптуженим. Дан изрицања пресуде у Минхену одређен је као дан за ту демонстрацију.

План за ову акцију био је брижљиво начињен. Одређено је десет другова који ће га извршити. Проучен је положај зграде самога посланства као и сви прилази згради (та зграда се налазила у садашњој улици Пролетерских бригада, мислим у делу који се налази између улица Др. Кестера и Светозара Марковића). Да полиција не би ма шта посумњала, и можда благовремено спречила долазак групе, требало је да се учесници долазећи са разних страна, — одређеног момента нађу код зграде. Цепове би унапред напунили камењем. Да се не би бежало у групи, после завршене акције сваки учесник је имао одређен правац којим ће се уклонити, то јест било је утврђено да се брзо уклоне на разне стране, док се полиција не прибере од првога изненађења.

План је изведен тачно по утврђеном програму: Прозори на згради немачког посланства су изненада засути кишом камења. Стакло је прскало на све стране. Пошто је сва „муниција“ била истрошена — напад је нагло престао као што је нагло и отпочео. Према предвиђеном плану, још док полиција није могла да се прибере — јер је немачко посланство било чувано, — сви учесници акције су се разбежали утврђеним правцима. Нажалост, сви осим једнога, који је био ухваћен од стране жандарма. Наиме, једна једина ствар није била предвиђена. Није се знало да сасвим у близини немачког посланства станује један од тадашњих југословенских министра. Колико се сећам радило се управо о стану тадашњег председника владе Бошка Јефтића. И тај стан је чувала полиција. Један жандарм је стајао негде унутра, у самој згради. Чувши лупу он је излеће на тротоар. Тако је један од учесника, који је тим тротоаром бежао, тачно налетео на њега, сударио се са њим и тако био ухваћен. Полиција је на тај начин убрзо сазнала и за имена осталих учесника. Сви су били похапшени. Ипак су релативно добро прошли. Истина добили су батине у полицији, али су били само покажњавани са по месец дана затвора. Новине су сутрадан донеле службено саопштење о овом нападу. У њему је било речено да је група студената, у знак протеста због суђења у Минхену, поразбијала прозоре на згради немачког посланства. Речено је да су извршиоци похапшени и кажњени са по месец дана затвора. Управник града Београда и друга службена лица су ишла на подворење немачком посланику, извињавајући се због овога напада.

Новине су сутрадан донеле вест о пресуди суда у Минхену. Димитров је био ослобођен од оптужбе. Пошто је суђење било јавно, а морална победа Димитрова тако изразита, — то ни нацистички суд није могао да га осуди на ма какву казну из страха пред светском јавношћу. После извесног времена саопштено је да је Димитров добио држављанство СССР-а. Нацистички органи су га изручили Совјетском савезу.

Ове две антифашистичке демонстрације студената Београдског универзитета значајне су. Можда су оне ситније у поређењу са низом крупних масовних акција изведених од стране београдских студената. Ове пак демонстрације мада мање бројне ипак показују да гро београдских студената није поклекнуо од страха пред налетом фашизма. Оне су показале да су они били спремни да смело ступе у борбу са фашизмом. Да је то заиста тако, показао је касније и ток догађаја. То су најбоље осетили фашистички окупатори, када су војнички окупирали југословен-

ску територију. Окупатор је, кроз нашу Народноослободилачку борбу, на својој кожи искусио шта је значило антифашистичко расположење југословенских радних људи, међу којима је прво место заузимала омладина. Часно место у Народноослободилачкој борби, заузели су несумњиво и студенти Београдског универзитета и тиме посведочили да су остали доследни својој антифашистичкој борби са универзитета. Демонстрације, о којима је овде реч, биле су само предзнаци велике Народноослободилачке борбе.

НАПОМЕНЕ

¹ Последњи избори, пред Шестојануарску диктатуру 1929 године за опште студентско удружење „Побратимство“, одржани су на почетку школске 1928/29 године. Највећи број гласова добиле су листе студената припадника радикалне, демократске и самостално демократске странке. На изборима је узела учешћа и група марксиста са својом листом. Та листа је, међутим, добила незнатан број гласова. Приликом изборне пропаганде дошло је до физичког сукоба између реакционарне групе „Орјуна“ („Организација југословенских националиста“) и марксиста. Припадници „Орјуна“ („Орјунаши“) били су и наоружани.

² Тако су, на пример, претставници студената, између осталог, истицали смену владе, као услов за умирење. Ректор их је смирио говорећи: „Молим вас, тражите све што је у мојој моћи, али не и смену владе, јер то никако није у мојој моћи“.

³ Јован Мариновић у својим сећањима објављеним у листу Борба од 22 фебруара 1959 године под насловом „Напредни студентски покрет 1931—1932 године у Београду“, наводи да су професори Београдског универзитета упутили тадашњем министру просвете два Меморандума. Да су професори, односно већина професора, заузели поштено становиште, солидарисући се у суштини са својим студентима, види се из делова текста другог Меморандума, кога су професори 16 фебруара 1932 године упутили министру просвете, које друг Мариновић цитира у своме чланку. Ови делови гласе:

„Студентска омладина се налази у тешком расположењу које задаје бриге не само родитељима, већ и наставницима и власти уопште. Још од почетка месеца новембра прошле године није се на Универзитету ниједног дана могло поуздано рећи да ће један дан проћи на миру, без студентских демонстрација.“

„Студенти су сматрали да им политичка

атмосфера даје повода да одрже неколико зборовна на којима би критиковали данашњи режим. Ови зборови су држани без питања и одобрења школских власти, па су из школе пренесени на улицу и претворени у уличне демонстрације. Демонстрације су довеле до сукоба између студената и полиције, при чему је неколико студената било лакше, било теже повређено, а неколико ухваћено и одведено у полицију.“

„Очигледно је да се позив полициског агента не може сложити са позивом студената и са васпитним задатком школе уопште, а Универзитета нарочито. Стојећи на овом становишту ми тражимо да се студенти — полициски агенти отпусте и да се убудуће више не примају у ову врсту службе...“ У вези са премлаћивањем студената на улицама и у београдској главњачи Универзитетско вијеће је истакло, да се „не сме допустити да жандарм буде у исто време и судија, и то судија који истовремено изриче и извршује казну“, те би због тога „неопходно било предузети истрагу која би утврдила све оне полициске органе који су се огрешили о правила своје службе, како би били примерно кажњени“.

Иначе у доба меморандума професори су тражили: да се пусте на слободу сви протерани студенти; да се допусти слободна дискусија на Универзитету у духу опште Уредбе о Универзитету; да се укину повластице ЈАК-у; да се отпусте полицајци студенти.

Ова напомена је начињена према цитираним чланку друга Мариновића, који је иначе и сам активни учесник и један од организатора борбе на Универзитету и тога доба.

⁴ Мој прадед био је крајем XIX века народни посланик радикалне странке у тадашњој српској Народној скупштини. Као такав, био је у оштрој опозицији према омрзнутом режиму Обреновића. Због тога је прогоњен и хапшен. Такође су му породицу прогонили

а кућу су разрушили. 1903 године, после убиства Александра Обреновића и Мајског преврата, — био је посланик Народне скупштине која је изгласала повратак на престо династије Карађорђевића. Вративши се кући са заседања Скупштине, изјавио је: „Чини ми се да смо погрешили. Када се код нас, долазећи из целог света, скупи изгладнела војска разних кнежева и принчева, нико их неће моћи заситити“. Ова бојазан се показала многоструко основаном. За непуних четврт века стварно се и формирала неприкосновена група разних „величанстава“ и „височанстава“ која је немилице грабила новац. Краљ Александар је у томе предњачио.

⁵ Претседник Управног одбора професор Марковић, говорио је студентима, да не излазе из Дома, него да ту седе и једу, како их полиција не би пребијала на улицама.

⁶ Управо у ово време, нарочито се разгранала студентска организација „Само-помоћ“. Студенти су разносили млеко, давали приватне часове ученицима гимназије, стругали дрва по појединим кућама, — те се на такав начин прехрањивали и студирали. Касније су имали и своју сопствену мензу, коју су у целини сами издржавали, уз извесну помоћ Универзитета. Тадашња држава није за то телела да да ни пет пара.

⁷ ПЕН клуб је било међународно удружење књижевника. У њему су били учлањени писци скоро свих земаља на свету. Претседник ПЕН клуба био је, у то доба, познати енглески писац Велс.

Иначе назив ПЕН постало је од енглеске речи „пен“ што значи перо за писање. Фигуративно може да значи и писац, списатељ, књижевник. Израз „ПЕН“ у исто време, скоро на свим језицима света, претставља кованицу од почетних слова речи: Поезија, Есеји, Новеле.

⁸ Милан Богдановић је и сам био учесник Конгреса. Био је на страни оних који су помагали Ернеста Толера и прогресивне тенденције изражене на Конгресу. О томе је написао и један есеј под насловом „Књижевност без политике и књижевност са политиком“. Есеј је написан 1933 године. Оштампан је у збирци: Милан Богдановић *Стари и нови* књига III издање „Просвета“ — Београд 1949 г. — стр. 148—152. Цитирани текст је узет из ове збирке.

⁹ Претседник ПЕН клуба Велс, који је некада био протагониста „чисте уметности“ схватио је сву тежину ситуације. Он је схватио да и писац не може да живи ван времена и простора. Ако он неће да се бави политиком, хоће политика да се бави њиме. Иако би желео да сам остави по страни политику — политика неће да остави њега. Према цитираном есеју Милана Богдановића, Велс је дословно говорио да се треба одлучити или „за повратак средњем веку или за напредак“, ПЕН клуб је по страни сваке политике. Али може ли он такав остати у ово доба? Ми се морамо дефинитивно одлучити за једну или другу идеју, па да се за њу боримо, или да останемо један скуп за међусобно комплиментирање“.

Касније, мислим у јесен исте 1933 године, Велс је дао оставку на положај претседника ПЕН клуба.

¹⁰ Толер се после Конгреса у Дубровнику настанио у САД. Касније, пре него што је букнуо II светски рат у пуном обиму, — Толер је извршио самоубиство. Разлози ми нису познати. Вероватно је био разочаран несхватљивом попустљивошћу према агресивним фашистичким поступцима („Аншлус“ — прикључење Аустрије Немачкој, војничко освајање Етиопије, окупација Чехословачке итд.).

SOUVENIRS DE LA LUTTE DES ETUDIANTS DE L'UNIVERSITÉ DE BELGRADE 1932—1934

B. D. JEVREMOVIĆ

Lorsque, lors du coup d'Etat du 6 janvier 1929, le roi Alexandre abolit la constitution dite de Vidovdan et forma un gouvernement dictatorial sous la présidence du général de la cour, Petar Živković, l'Université de Belgrade ressentit certaines répercussions de ces événements. En effet, à l'Université, comme ailleurs dans le pays, toute organisation étudiante fut supprimée et interdites les élections de représentants d'étudiants. On

note alors parmi les étudiants certaines hésitations. La dictature royale n'enthousiasma personne, mais les protestations contre celle-ci restent encore faibles.

Cette situation resta ainsi jusqu'en automne 1931. Quelques années de dictature royale ouverte avaient, en effet, suffi déjà pour en montrer le vrai visage. Celui-ci apparut encore mieux lorsque la grande crise économique des années 30 vint jeter les

couches pauvres de Yougoslavie dans la misère. Le régime dictatorial ne fit rien, en effet, pour leur venir en aide. Au contraire, une terreur policière s'attaquait à toute personne qui montrait quelque idée progressiste. C'étaient surtout les communistes qui étaient exposés à cette terreur. Les libertés politiques des citoyens étaient réduites au minimum et cet état de choses mena nécessairement à l'épanouissement de la corruption dans tout le pays, alors qu'avant le régime dictatorial déjà elle avait pris des proportions imposantes. Toute voix s'élevant contre cette situation était suivie d'une sévère réaction de la police, avec arrestations, jugements et travaux forcés.

Dans tout le pays la situation était dure. Le mécontentement croissait partout, si bien que le régime dictatorial finit par être obligé de faire certaines concessions afin de pouvoir se maintenir. Il fallait, au moins pour la forme, donner quelques marques démonstratives et le roi Alexandre présenta alors sa « Constitution ». En vertu de cette constitution, on organisa des élections législatives. Les députés de l'« Assemblée » devaient être choisis par vote public. Il était clair cependant que ce n'était là qu'une mascarade destinée à faire revêtir à ce régime dictatorial une vague couleur de démocratie.

Les anciens partis, bourgeois, qui avaient été interdits au moment du coup d'État, n'étaient pas en état, alors, d'organiser quelque résistance que ce soit aux manœuvres de la clique royale. Aussi, pendant des années, les partis politiques menèrent-ils une lutte opiniâtre pour le pouvoir en vue d'atteindre à certaines richesses. Ils étaient eux-mêmes compromis par suite de leur corruption. Par ailleurs leur propre politique anti-démocratique avait ouvert les portes à la dictature. Les masses populaires mécontentes ne pouvaient pas, en effet, avoir confiance à de tels partis politiques. Le Parti Communiste, lui, était illégal alors et il était exposé à la plus grande terreur policière. Il se remettait lentement des coups portés contre lui par cette terreur qui avait commencé dès les premiers jours de l'existence de l'État Yougoslave après la Première Guerre Mondiale. Aussi le mécontentement des grandes masses yougoslaves ne put-il jamais trouver à s'exprimer comme il faut.

C'est à cette époque justement qu'ar-

rive une manifestation des étudiants de l'Université de Belgrade. Cette Université réunissait un grand nombre d'étudiants venus de tout le territoire yougoslave; un grand nombre d'entre eux provenaient de milieux pauvres. Aussi l'orientation de l'Université correspondait-elle aux dispositions d'esprit de la majorité des travailleurs. Réunis à l'Université, ces étudiants protestèrent un jour contre la dictature et les élections en cours. Ces protestations avaient d'ailleurs déjà commencé au cours de la soi-disant campagne électorale. Le régime répondit à ces manifestations par l'arrestation d'étudiants, mais ne parvint pas, cependant, à les effrayer par ce moyen. Au contraire, il ne réussit qu'à provoquer à l'Université même des manifestations de masse. Il y eut des heurts sévères avec la police et des échanges de coups. Mais aucune terreur policière ne pouvait mettre un frein à la vague de protestations contre la dictature. Le mouvement étudiantin, au contraire, ne faisait que devenir de plus en plus imposant et était appuyé par les professeurs de l'Université qui défendaient le droit des étudiants à prendre part à la vie politique de leur pays et à se manifester politiquement dans le cadre d'une Université autonome.

À la suite de ces événements, l'Université fut empêchée de fonctionner pendant la presque totalité de l'année scolaire 1931—1932. La plus grande partie de ce temps, elle était fermée par suite de démonstrations d'étudiants et de leurs bagarres contre la police aux alentours de l'Université et dans les rues de la ville. Cette activité des étudiants connut un grand retentissement dans tout le pays, si bien que le régime dictatorial, qui branlait déjà ainsi, dut accepter des concessions et on en vint à remplacer le général Živković et son gouvernement. Mais le nouveau gouvernement n'était différent en rien du précédent. Ce changement n'en représentait pas moins, cependant, un certain succès politique. Il montrait, en effet, que la dictature en était réduite à céder, au moins pour la forme. Aussi, sur ce point, le mérite des étudiants de l'Université de Belgrade est-il grand, car leurs démonstrations violentes ont touché les plus larges masses du peuple.

Les étudiants avaient donc porté un coup très grave à la dictature en montrant que ce régime dictatorial était impuissant. Ni les

tentatives de corrompre les étudiants, ni la terreur policière n'avaient pu les freiner, si bien que le régime fut obligé de laisser travailler les organisations des étudiants et à permettre les élections dans ces organisations. Les premières élections eurent lieu en automne 1932 avec celle de l'association des étudiants de la Faculté de Droit.

Ces élections étaient très importantes, car elles devaient laisser voir l'orientation politique des étudiants, qui elle-même, reflétait la disposition d'esprit générale des habitants. Les vestiges des partis politiques compromis espèrent alors faire passer leurs partisans parmi les étudiants. C'est ainsi que quatre d'entre eux posèrent leur candidature: il y eut une liste des représentants des anciens partis politiques radical et démocrate, une autre des paysans réunis autour du chef de l'ancien Parti paysan, Joca Jovanović, une troisième qui affichait un slogan selon lequel les étudiants devaient étudier et non pas faire de la politique et, enfin une quatrième liste, marxiste, soutenue par les paysans de gauche.

La lutte électorale fut fort intense. Il y eut des discussions ouvertes sur tous les problèmes politiques. La peur de la police n'existait pas, car les étudiants avaient décidé qu'ils pourraient au moins à l'Université discuter librement de tout ce qui les intéressait. La lutte principale se déroula autour des représentants marxistes et ceux des groupes bourgeois d'opposition; Joca Jovanović s'y manifesta particulièrement en tant qu'adversaire politique des marxistes. Le régime dictatorial lui-même, bien qu'il eut un parti qui prétendait avoir des millions de membres, ne présenta aucune liste. Il était, en effet, à un tel point compromis qu'il n'osa pas se présenter comme représentant la dictature royale.

Les résultats surprirent ceux qui escomptaient tirer un profit politique de ces élections en vue d'occuper des postes ministériels. Des quatre listes, seule la liste marxiste obtint une majorité absolue, c'est-à-dire qu'elle recueillit plus de voix que les trois autres réunies.

Ces résultats des élections à la Faculté de Droit étaient significatifs, car ils montraient bien que les étudiants n'attendaient rien des anciens partis bourgeois compromis et qu'ils s'orientaient vers l'union des travailleurs et

des paysans sous la direction du Parti Communiste.

Par la suite, les élections dans les autres Facultés et celles pour l'association générale des étudiants vinrent confirmer complètement ces résultats et, en même temps, l'ensemble du développement politique suivi par l'Université de Belgrade. Les étudiants de Belgrade rattachèrent alors leur lutte à celle des étudiants progressistes des autres Universités du pays et avec celle des travailleurs pour le socialisme.

Les étudiants de l'Université de Belgrade étaient antifascistes, et ils avaient compris que leur lutte contre la dictature en Yougoslavie n'était pas une lutte isolée, mais seulement une partie de la grande lutte qui se livrait dans le monde entier. C'est à cette époque que commençait, en effet, la terreur nazie en Allemagne et la prise de pouvoir par les hitlériens. Cette terreur dirigée par les nazis contre leurs adversaires politiques et sur la base de « théories » racistes fut sévèrement condamnée et sans aucune ambiguïté par la majorité des étudiants belgradois. Sur ce point deux manifestations antifascistes furent caractéristiques. L'une eut lieu à l'occasion du Congrès du Pen Club à Dubrovnik, l'autre à l'occasion du jugement à Leipzig de Dimitrov et de ses camarades.

Le Congrès du Pen Club eut lieu à Dubrovnik au printemps 1933, donc immédiatement après l'arrivée des hitlériens au pouvoir en Allemagne. La terreur inouïe organisée par les nazis avait déjà ému le monde entier et elle éveilla également la fureur des étudiants belgradois, comme ils le montrèrent au moment du Congrès du Pen Club. En effet, était présent à celui-ci Ernst Toler, un homme de lettre allemand progressiste et antifasciste, qui avait réussi à s'enfuir d'Allemagne. Il y avait aussi quelques soi-disant hommes de lettre représentants du national-socialisme allemand contre lesquels Ernst Toler mena une lutte sévère en leur reprochant la terreur du régime nazi, s'attirant ainsi, par cette prise de position, les sympathies des masses yougoslaves, et surtout celles de la jeunesse. Lorsque, après la fin du Congrès, les participants se mirent à visiter en petits groupes le pays, Toler fut partout chaleureusement accueilli par les jeunes qui lui exprimèrent leur solidarité avec les antifascistes allemands et protestèrent contre la

terreur nazie. Ces manifestations furent particulièrement expressives lorsque les congressistes arrivèrent à Belgrade. Les étudiants belgradois, malgré la police qui essayait d'empêcher de telles manifestations, organisèrent une réception enthousiaste à Toler à la gare, puis ils continuèrent dans la soirée au cours d'une manifestation solennelle et partout où passait Toler. Ces démonstrations durèrent pendant tout le séjour de Ernst Toler à Belgrade. Il y eut quelques arrestations par lesquelles la police tenta, en vain d'ailleurs, d'empêcher les étudiants de prendre part à des manifestations antifascistes de se genre.

La seconde manifestation contre la terreur nazie en Allemagne eut lieu en automne 1932. A cette époque se déroulait à Leipzig le procès de Dimitrov et de quelques autres personnes accusées d'avoir, soit-disant avec l'aide communiste, mis le feu au Reichstag. Au cours de ce procès on vit des heurts des plus sévères entre Dimitrov et les chefs nazis les plus importants, dont Goering,

Goebbels et quelques autres. Dimitrov en sortit vainqueur sur le plan moral et il retourna toute l'accusation contre le communisme contre le nazisme et le fascisme, et ceci devant le monde entier, puisque la plus grande partie du procès était retransmise par radio. Dans le désir d'exprimer leur solidarité avec tous ceux qui luttèrent contre le fascisme, les étudiants de Belgrade organisèrent alors une démonstration au cours de laquelle ils cassèrent les vitres de l'Ambassade d'Allemagne à Belgrade. Cette manifestation avait été organisée de telle manière que la police ne put pas l'empêcher. La police ne put qu'arrêter quelques-uns des participants, et encore dut-elle se contenter de punir chacun à un mois de prison. Pendant ce temps, des représentants du gouvernement dictatorial yougoslave durent aller présenter leurs excuses à l'ambassadeur d'Allemagne.

Ces deux démonstrations n'étaient pas dues au hasard, comme purent le sentir par la suite les occupants fascistes en Yougoslavie.

Београдски универзитет. — L'Université de Belgrade.